

Mehmet Zeren

<https://orcid.org/0000-0002-1422-3091>

Associate Assistant Professor, Department of History, Faculty of Letters, Istanbul University, Türkiye, sibelzeren@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Zeren, M. (2025). Ordug / Ortug – Kuz-Ordug / Balasagun’a Dair Görüşler. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12 (4), 449-457.

Ordug / Ortug – Kuz-Ordug / Balasagun’a Dair Görüşler

Öz

Eski Türkler’de “ordug / ortug” devletin başkenti olarak bilinen bir yer olup; kagan ve beraberindeki devlet kişileri ve komutanlar burada bulunurlardı. Kuz-ordug, lokasyon olarak Kırgızistan’da bugünkü Balasagun yöresinde VII-VIII^{inci} yüzyıllarda Türk Kaganlığı’nın batı kanadına ve ardıllarına başkentlik yaptığı bilinen bir konuşlanma yeridir. Bugün burası Balasagun / Tokmok’tur. Boylasagun / Boylasangun adı ile Ötüken Uygur Kaganlığı döneminde yine başkent olmuştur. Bu tarihi yerleşim alanı XIX’uncu yüzyılın ortalarından itibaren Rus bilim adamları ve araştırmacılarının ilgi alanına girmiştir. 1950’li yıllarda daha kapsamlı yapılan araştırmalar sonucunda bu eski Türk hükümlerlik merkezinin 30 km² gibi bir alanı kapladığı anlaşılmıştır. Günümüze kadar yapılan Kuz ordug / Balasagun / Akbeşim arkeolojik kazılarında, kent ve kentin sınırlarını meydana getiren surlar, mezarlık alanı, hükümdar otağının yer aldığı iç kale, Budist tapınağı, sikkeler, gündelik eşya ve konut bölümleri süslemeleri vs. bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk, Kuz-Ordug, Tug (Ğ), Balasagun, Başkent

Ordug / Ortug – Kuz-Ordug / Balasagun: Scholarly Perspectives

Abstract

In the early Turkic period, the term ordug/ortug designated the political centre regarded as the state capital, where the khagan resided in the company of high-ranking officials and military commanders. Among these centres, Kuz-Ordug, situated in the region of present-day Balasagun in Kyrgyzstan, assumed particular significance as the capital of the western wing of the Turkic Khaganate and its successors during the seventh and eighth centuries. The site, identified today with Balasagun/Tokmok, re-emerged under the name Boylasagun/Boylasangun as a capital during the era of the Ötüken Uighur Khaganate, thus underscoring its continuing strategic and symbolic importance.

From the mid-nineteenth century onwards, the settlement attracted the attention of Russian scholars and travellers, marking the beginning of systematic scholarly engagement with its remains. More extensive archaeological campaigns conducted in the 1950s revealed that this former centre of Turkic sovereignty encompassed an area of approximately 30 km². Excavations carried out at Kuz-Ordug/Balasagun/Ak-Beshim to the present day have brought to light substantial evidence of urban organisation, including fortification walls demarcating the city's boundaries, burial grounds, the inner citadel housing the ruler's tent, a Buddhist temple, coinage, domestic artefacts, and ornamented sections of residential quarters. These findings not only illuminate the political and cultural role of Balasagun within the early Turkic world but also contribute to wider debates on urbanism and state formation in Central Asia.

Keywords: Turkic, Kuz-Ordug, Tuğ, Balasagun, Capital

Giriş

Türk Kaganlığı'nın batı kanadına (Taşağıl, 1995) ve bunların devamı sayılabilecek Türgiş Kaganlığı'na başkentlik etmiş olan bugünkü Kırgızyeri (Kırgızistan) ülkesi bünyesinde yer alan “Balasagun” merkezi ve çevresi, tanımlama ve yer belirleme çalışmalarına göre tarihte değişik adlar (Clauson, 1961) ve konumlarla karşımıza çıkar; bunlardan birisi de “Kuz-ordug”dur.

“Ordug / Ortug”, milâdî VI-IX^{uncu} yüzyıllarda örnekleme yapabileceğimiz eski Türk tarihinde “İlbaşı”nın (hükümdârın) maiyyeti ile birlikte konuşlandığı yer olarak anlaşılır; bunun tarifi kurgan / otag / çadır / bozüv / kalık / köşk / taht / içkale, buradan idarî merkez / karargâh / başkent = ordug-kent / ordug-balık(g) ... gibi dönemine göre değişik boyut, şekil ve adlarla karşımıza çıkar (Esin, 1972). Kaganın maiyyeti veya hassa ordusu diyebileceğimiz en yakın silâhlı kuvvetleri bu yapılanmanın temelini teşkil ederken, günümüze dek gelecek olan (Türkiye’de) “ordu” ve Farsça ek alarak “ordugâh” = silâhlı kuvvetler ve silâhlı kuvvetlerin bulunduğu merkezî yer anlamı ve kavramı buraya dayanmaktadır. Ordug(ğ), ilin / devletin başkanının silâhlı kuvvetleri ile birlikte konuşlandığı idarî merkez olan yer, yani başkenttir. Eski Türk inanç sisteminin de bir yansıması olan bu yerleşim biçiminde ordug, Tanrısal olduğuna inanılan yüksek bir tepe veya dağ üzerinde inşa edilmiş kagan sarayı ve maiyyetindeki kişilerin konutlarının yer aldığı etrafı surlarla çevrilerek berkitilmiş idarî merkezdir.

1. Ortug / Ordug / Ordu

Sonraki lisanî (dilsel) süreçlerde “ordu” hâline gelebilen ordug, kanaatime göre, ortograf ve telâffuz değişimlerine (bozulmalarına) rağmen Türk dilinin eski çağlarında “ortug” şeklinde

idi. “Ord(t)ug (ğ)”¹ kelimesinin etimolojik çözümlenmesi burada “or” ve “tug (ğ)” gibi iki ayrı unsurun ifadesini içerir; “tug (ğ)/(ğ)” Türkçe’de bayrak veya o işlevi yerine getiren objenin eski adıdır, İlbaşının (hükümdarın) makam ve mevkiinin belirtilmesi (alâmet-i fârikası) için ortaya çıkmış bir “egemenlik belirteci (bayrak)” olarak kabul edilir. Sonraki dönemlerde karşılaşacağımız hükümdarlara mahsus “tuğ(ğ)ra” da bununla alâkalıdır. Tuğ’un egemenlik belirteci vasfı askerî mahiyette daha başka konumlarda da geçerlidir, değişik komuta-kuvvet ve idarî birimler (beğ, buyruk, yabgu, vezir vb.) de yetki ve rütbe tasniflerine göre tuğ taşıyor olabilirler fakat devlet başkanının tuğu, “or” seviyesi² ile ulusal hiyerarşik tasnifin en üst mertebesinde belirtilerek onun ili / devleti temsil etmesine işaret etmiştir. Günümüzde geçerli olan bayrak ile cumhurbaşkanlık “fors”unun (force = güç-kuvvet, devletin kuvveti) temeli bu olguya (“or”-“tuğ”) dayanmaktadır.

Kelimenin başındaki “or”, konuşlanma-yerleşiklik ile ilgili eski bir sözcük olan “ur” ile kavramsal olarak ilişkilendirilebilir; buradan “orta / orda” gibi merkez ya da idarî gücün konuşlandığı merkezî lokasyon (mekânsal kavramda temel çıkış noktası oda-od-odak / ocak-odak noktası / yeri vs. olabilir ...) anlaşılmalıdır ki bu yer diğer konumlara göre hiyerarşik olarak daha “üst” değerdedir.

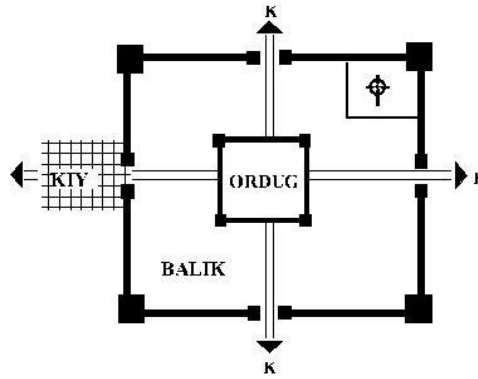
Buradan şu çıkarımı yapmak olasıdır: devletin başı ve mevki, or kıdemindeki tuğunu, obje olarak “ortuğ” belirtecini, mekân / lokasyon olarak konuşlandığı yerde de göstermek durumundadır; buradan hareketle bu idarî mekânın (otağ, kale, kale-kend, ortuğ (ordug)-balıg, kaganın iç kalesi vb.) tanımlanması da “or-tuğ (orduğ)” sözcüğü ile yapılagelmiştir. Başkanın, beraberinde de askerî (“sü-er, sü-bay”) kuvvetleri ile bulunması / konuşlanması bu sözcükten “silâhlı kuvvetler-ordu” kavramının meydana gelmesine yol açmıştır; bu da Türkler’de ilin / devletin esasının, dayandığı çekirdek oluşumun, yönetim merkezi açısından askerî-sivil (?) bir kavrama ve olguya dayandığını gösterir. Ayrı bir inceleme konusu olmakla beraber şunu da vurgulamak isterim ki, eski Türkler’de “tuğ-bayrak” için bez veya kumaştan yapılmış bir obje değil, genellikle Yak tabir edilen yabanî dağ öküzünün kuyruk kısmında bulunan püsküle benzer parça kullanılırdı; kudret timsali bu hayvanın kuyruk kısmındaki bu parçaya “kotuz”

¹ Sözcük zaman içinde konuşma dilinin yazı diline olumsuz etkisi ile yanlış bir şekilde telâffuz edilip yazılmaya başlanmış, “ğ” “g” ye dönüştürülmüş; burada esas problem Arap alfabesinin bir çok kaynaktan bilgilerin yazıldığı yazı sistemi olması ve bunun transkripsiyonudur, bu ve benzeri sözcüklerin eski Türkçe’yi daha iyi ifade eden öz yazı sistemlerimizde bulunabilmesi en azından doğru yazılışını gösterebilir.

² “or” kelime kökünü, “orda / orta” kavramlarında bulabiliriz, eski Türk kültüründe orta = merkez hiyerarşi ölçüsünde ilk ve önemli sırayı alan bir mevki sayılırdı, sözün gelişi silâhlı kuvvetlerin ve yerleşimlerin konuşlanmasında bu görülebilir, “or” durumunun değer kazancı bununla ilgilidir; ayrıca bkz. “od”, “odak”, “ocak”, sözcük ve kavramları... .

denildiğini, daha sonra karşılaşacağımız “hotoz”unda sözcük olarak bundan türediğini biliyoruz (Esin, 1985). Bu, aynı zamanda “doğa / tabiat” kültürünün de bir göstergesidir.

İl’in yönetimini ve bunun mekânsal idarî merkezini ele alan bu anlayış, hareketli yaşam şeklinden yarı veya tam yerleşik yaşam şekline dek hep var olmuştu ve kışlak ve yaylak mekânlarda en az iki ayrı ordug (ortug) / ordugâh / başkent bulunabiliyordu. Bunların arkeolojik kazılarla ulaşılabilen fizikî yapıları genellikle “dört bulung” anlayışı temel alınarak dört veya bazen sekiz köşeli, kare planlı bir içkale ve dışında da daha büyük ölçekte surlarla ve hendeklerle çevrili müstahkem bir kale-şehir / balık şeklindedir (Esin, 1972; Arat, 1961; Esin, 1978). Balığ/Balık, ordug etrafında konut alanlarının çevrelediği hendek, sur duvarları ve kulelerle çevrili yerleşim alanıdır (Özcan, 2005).

2. Kuz-ordug (Balasagun) Kentinin Lokasyonu

Kuz-ordug (Balasagun)’un lokasyonunun belirlenmesi ışığında devam edegelen gayretler, aynı yerde daha sonraki dönemlerden kalan köhne Burana kalıntıları, yerleşim yerinin kaganlık dönemi sonrasında büyüyerek kullanıldığına işaret eder mahiyettedir. İçkale ile en dıştaki surlu sınır kısımları arasında 850 metreye kadar tespit edilebilen büyük açıklıklar tüm yerleşimin kilometrekare ölçüsünde geniş bir alanı kapladığını gösterir (Çeşmeli, 2007). Issık köl’ün batısında Şu / Çu ve Talas ırmakları mecralarının yer aldığı bölgeye Kaşgarlı Mahmûd “Argu ili / yi(é)ri” adını verir (Esin, 1972). Kuz-ordug (yani kuzey ordugâhı / kaganlık merkezi / başkenti) bu bölgenin en önemli merkezidir, burası bugünkü Balasagun / Tokmo(a)ktır. Kaşgarlı Mahmûd Karahanlı devleti döneminin kültür dairesinde yetiştiğinden olsa gerek, Kuz-ordug / Kuz-balığ = Balasagun’u Karluk-Karahanlı çerçevesinde açıklamaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2014). V. V. Barthold’un Samaânî’ye atfen verdiği en eski bilgilere göre olasılıkla Arapça “Bilâd-ı Sagûn”dan türemiş (Togan, 1961) olmak savı ile Balasagun adı günümüze dek kullanılagelmiş olsa da, Türkçe “Kuz-ordug / Kuz-balığ” ifadesi ile anılmalıdır. Fakat bazı araştırmalarda bu yerin, yine Türkçe olarak, Ötüken Uygur dönemi

bağlantısı ile “Boylasangun” olarak anıldığı yazılmıştır (Abdurrahman, 2003). Günümüzde Kırgızlar Tokmak ve Burana ifadelerini tercih ediyorlar. Aslında Kuz-ordug, Balasagun, Burana, Ak Beşim, Sûyâb, Tokmak aynı bölgedir, buraya bu farklı adların değişik tarihlerde konulmuş olması kaganlık merkezi buluntularının ki coğrafi koordinatları da farklılık gösterir, aynı bölgede üst-üste yerleşim şeklinde değil, dağınık komşu yerleşim/konuşlanma arz etmesindendir. Fakat önemli olan bölgesel bir konuşlanmanın iki akarsu arasında yer almasıdır; bu Türk yerleşimleri veya konuşlanmaları hususunda tarihî bir formüldür³; özellikle buna bir de dağ ya da dağ silsilesinin yamacına siper alınmış gibi güvenli bir sığınma / yerleşme de eklenebilir.

Şekil:1 Issık Göl Civarı fizikî harita

Tokmak kentinin lokasyonu yukarıdaki fizikî haritada gösterilmektedir ve dağ silsilesinin yamacında güvenli bir yere konuşlandırıldığı görülmektedir (timein.org. (n.d.).

Şekil: 2 Çuy Vadisi’nde yer alan başkent Suyab. (Silk Roads World Heritage. (n.d.).

İyimser bir görüşle “Kuz” ifadesinde, “Kuzey” yönü / kuzeydeki, veya “Güz” (kışlak anlamında) veya “Oguz” (?) anlamlarının belirtilmek istendiği, tahlilini emin olmadan bir

³“Çay-Ardı (Maverâ’ün-nehr)” en önemli örnektir; pek dikkat edilmese de Anadolu yarımadasında da benzer konuşlanmalar gerçekleşmiştir, Mezopotamya’yı da göz önüne alırsak bunun medeniyetlerin genel bir uygulaması olduğu da iddia edilebilir.

kenara bırakarak; Kuz-ordug'un kendinden sonra gelen dönemlerde "Balasagun" olarak anılmasına bağlı kalınarak kaynak bilgilerine bakıldığında; A. Zeki Velidî Togan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nde, Emel Esin'in *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*'nde, Enver Konukçu'nun *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yayınlanan "Balasagun" maddeleri hemen müracaat edebileceğimiz bilimsel Türkçe referanslardır (Togan, 1964; Konukçu, 1992). Konu ile ilgili literatürümüzde daha sonra yer bulan birçok inceleme de kayda değerdir.⁴ Bununla beraber, ele almaya çalıştığımız bölge (Sümer, 1984) meşhur Burkan (Buda) rahibi Hiuen-Tsiang'ın *Seyahatnâmesi*'nde verdiği detaylı bilgiler ile de karşımıza çıkar. Sûy-âb / Tokmak / Balasagun O'nun en mühim güzergâhlarından birisini teşkil ediyordu (Togan, 1964). Çinli rahip gezgin, 629-630'da Batı Türk Kaganı ile Tokmok kentinde görüşmüştü (Gömeç, 1997). Benzer orijinal bilgileri, T'ang hanedanı kronikleri başta olmak üzere Çince kaynakları işleyen Edouard Chavannes'in başyapıtında (Chavannes, 1903). Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux : Recueillis et commentés (Avec une carte). Paris: Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences da bulabiliyoruz; zira anlatılan dönem, bazı coğrafi güzergâhların da dahil edildiği Batı Türk Kaganlığı dönemi ve bölgesidir; şöyle ki: sou-che (Sûyâb)⁵ Tokmak (Balasagun) ile özdeş lokasyonda bulunur ve burada kaganın kendisine bağlı oymak başkanlarını seçme-atama eylemi (başkent / ord(t)ugdaki idarî işler kapsamında ...) yapılır.⁶ Yine T'ang kroniğinde milâdî 699 yılı bilgileri dahilinde, hou-che-lo'nun görev yeri ve komutanlık atamasının bu yerde yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷ Dolayısıyla gelenekten gelen uygulama ile bu yerin, atama vb. eylemlerin gerçekleştirildiği devlet yönetimi açısından önemli ve kutsal olduğu anlaşılmaktadır. Eserde yine bu lokasyonda bazı coğrafi unsurların Çince ifadeleri verilirken ("mi-kouo" gibi), "Türk Kaganı'nın ikametgâhı / başkenti (ord(t)uğu, yani 'kuz-ord(t)uğ') sou-che (Sûyâb)-Tokmak (-Balasagun) civarında aranmalıdır" gibi dikkat çeken bir bilgi yer almaktadır.⁸ Bu yerin hükümdarlık kategorisinde (başkent) anılmasını Türk

⁴ Bunlardan öne çıkan derli toplu araştırmalar: Buyar, C. (2017). İlk Türk-İslâm şehirlerinden biri olarak Balasagun. İçinde Türk tarihine dair yazılar (547–566). Ankara; Ürekli, M. (2018). Kırgızistan'daki eski yerleşim yerleri ve tarihî kalıntıların değerlendirilmesi: Balasagun, Ak-Beşim, Sarıg (Krasnaya-Reçka). *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 203–215. Yılmaz, A. (2016). Arkeolojik veriler ışığında Yedi Su şehirleri ve Balasagun üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 54–78. olarak sayılabilir.

⁵ Sûyâb, Tchou (Çu) ırmakını ve yakınındaki yerleşimi (lokasyonu) belirtmek için kullanılmış ifade olmakla birlikte Arab harfli (!) kaynaklarda herhalde esas Türkçe ad yerine burasının özel adı gibi yazıla gelmiş olup Farsça "sûy" = yön, taraf, "âb" = su, anlamındadır, yani akarsunun bulunduğu yön, ırmak tarafı (...).

⁶ E.Chavannes, F. Hirth'in *Nachworte Zur Inschrift Des Tonjukuk* adlı çalışmasına atfen şu bilgiye yer vermiştir: "... Hier ist der Ort, wo der Kakhan der zehn Stämme zum Führer erhoben zu werden pflegt [= burası On Boy Kaganı'nın "önderliğe" yükseltildiği yerdir] ..." (Chavannes, 1903, s. 10).

⁷(Chavannes, 1903, s. 308) (s. 77'ye ek not).

⁸(Chavannes, 1903, s. 304) (s. 9'a ek not).

Kaganlığı'ndan sonra gelen Ötüken Uygur Kaganlığı dönemine atfen bir başka bilgide de: p'ei-lo / Boi(y)la (kou-li p'ei-lo) diye anılan kumandanın yönetim / komuta yeri olarak belirtilmesinde görebilir ve değerlendirebiliriz bkz. yukarıda n.11; (Chavannes, 1903, s.10). Balasagun = Kuz-ordug'da arkeolojik incelemelerin Hakas Türkü, Sovyet arkeologu ve Türkologu Leonid Romanoviç Kızlasov tarafından 1950'li yıllardan itibaren yapıldığı ilgilenenlerin malûmudur. Bu bölge için kendisinin, Ak Beşim kazıları ile bilim dünyasına öncülük ettiği kabul edilir (Kızlasov, 1959). Burada (Ak Beşim'de) genel olarak, şehir ve surlu sınırları, mezarlık bölgesi, içkale yani ordug / ortug olduğu tahmin edilen mekân, üzerinde çok durulan Budist mâbedi ve birçok noktadan çıkan paralar incelemeye alınmıştır (Clauson, 1961; Esin, 1967; Xmelnskiy, 1959).

Şekil: 3 Kırgızistan Bölgeler Haritası ve Çuy Bölgesi

Sonuç

Kazakistan'lı arkeologlar, Batı Türk Kaganlığı'nın başkentinin Bin Bulak (Min Bulak) olduğu üzerinde duruyor olsalar da, kanaatime göre bugünkü adı ile Tokmak kentinin batısında yer alan Bin Bulak, verimli topraklarıyla kaganların yazlık yeri idi. Batı (Kök) Türk Kaganlığı'na başkent olmak gibi bir iddiaya konu olan bu yerin Balasagun adı ve başka varyantları (Tokmak vs. gibi) günümüze dek kullanılagelmiş olsa da, Türk kaganlık dönemine atfen, Türkçe "Kuz-ordug / Kuz-balıg"adının tercih edilmesi -hâli hazırda Kırgızlarca kabul edilmesi pratik görünmese de-, lokasyonun Türkçe adının bilinmezlikten çıkarılarak, geçmişi inceleyen bilim insanlarınca terminoloji ve toponim bilgisi olarak kullanılmasının doğru olacağını düşünmekteyim.

Kaynaklar

- Abdurrahman, V. (2003). Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler. *Belleten*, 67(250), 771-780.
- Ak Beşim, Sûy-âb, Tokma (o)k, Burana. (t.y.).
- Arat, R. R. (1961). Balık. İçinde *İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 275–276). Milli Eğitim Basımevi.
- Chavannes, É. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux: recueillis et commentés* (avec carte). Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences.
- Clauson, G. (1961). Ak-Beshim – Suyab. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1–2), 1–13. Cambridge University Press.
- Çeşmeli, İ. (2007). *Antik Çağ'dan 13. yüzyıla kadar Orta Asya ve Karahanlı dönemi mimarisi*. İstanbul.
- Esin, E. (1961). Türk san'at tarihinde Karahanlı devrinin mevkii. In *VI. Türk Tarih Kongresi (20–26 Ekim 1961): Kongreye sunulan bildiriler* (pp. 241–257). Türk Tarih Kurumu.
- Esin, E. (1972). Ordug, başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(10–11), 1–26.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslâm'a giriş*. İstanbul.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslâma giriş (Türk Kültürü El-Kitabı II, Cild I/b'den ayrı basım)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (1985). “Kotuz”: İkinci Kök-Türk sülâlesinin “tamga”sı. *Erdem*, 1(1), 85–99.
- Esin, E. (1967). Türk san'at tarihinde Karahanlı devrinin mevkii. *VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 20–26 Ekim 1961): Kongreye sunulan bildiriler* (ss. 101–108). Türk Tarih Kurumu.
- Gömeç, S. (1997). *Kök Türk tarihi* (Türksoy Yayınları No. 8). Türksoy Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (A. B. Ercilasun & Z. Akkoyunlu, Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Kızlasov, L. R. (1959). Arxeologiceskiya issledovaniya na gorodisce Ak-Beşime. *Trudi Kirgizskoy Arxeologo-Etnografiçeskoj Ekspeditsii*, 2, 75–120.
- Konukçu, E. (1992). Balasagun. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 5, ss. 42–43). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk kent modelleri üzerine bir tipoloji denemesi (VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar). *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 233–246.
- Sümer, F. (1984). *Eski Türkler'de Şehircilik*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Taşağıl, A. (1995). *Gök-Türkler*. Türk Tarih Kurumu.

Togan, A. Z. V. (1961). Balasagun. İçinde *İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 238–240). Milli Eğitim Basımevi.

Togan, N. (1964). Peygamberin zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hüen-Çang'ın bu ülkelerin siyasî ve dinî hayatına ait kayıtları. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1–2), 123–156.

Xmelnitskiy, S. G. (1959). Gorodişça Akbeşim orut rekonstruktsiya xrama. *Trudi Kirgizskoy Arxeologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii*, 2, 121–140.

Silk Roads World Heritage. (n.d.). City of Suyab (6th–7th Century A.D.) in the Chuy Valley. Retrieved October 3, 2024, from <https://silkroads.org>

timein.org. (n.d.). Tokmok on map. Retrieved October 3, 2024, from <https://timein.org/>